

СЫН ШҚІРЛЕП/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

**Еуразия түркологтарының биобиблиографиялық сөздігі. 2-том:
Қазақстан және Қырғызстан түркологтары
The bibliographic dictionary of Turkologists of Eurasia. 2nd volume:
Turkologists of Kazakhstan and Kyrgyzstan
Библиографический словарь тюркологов Евразии. 2-том:
Тюркологи Казахстана и Кыргызстана**

Гүрер Гүлсевин
доктор, профессор,
Түрік тіл қоғамының басшысы
Түркі әлемін зерттеулер институты,
Эге университеті,
Измир, Түркия
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

Gurer Gulsevin
Doktor, Professor,
Chairman of Turkish
Linguistic society
Institute for Turkic Studies,
Ege University,
Izmir, Turkey
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-109>

Гүрер Гүльсевин
доктор, профессор,
Председатель Турецкого
лингвистического общества
Институт исследований тюркского мира,
Эгейский университет,
Измир, Турция
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

Тарих сахнасында бұрын басқа да атаулармен көрініп, біздің дәуіріміздің 552 жылында өзін – «түрік» («türk/türük»), тілін – «түрік тілі» («türk tili»), халқын – «түрік бұдыны» («türk bodun») деп танытқан, Мәнчжуриядан Хазар теңізіне дейінгі кең географиялық аумақта билік жүргізген, орталығы Өтүкенде орналасқан Көк түріктер қағандығы құрылды. 745 жылы Көк түрік қағандығы құлағаннан кейін, сол түрік бұдынының ішінен шығып, өз кезегімен басымдыққа қол жеткізген ұйғырлар, қырғыздар және басқалар тарапынан мұрагерлік жол жалғасып, ол халықтардың тілдері үшін «түрік» атауы қолданыла берді. Қарахан дәуірінде Махмұд Қашғари арабтарға түрік тілін үйрететін бір еңбек ретінде жазған шығармасында XI ғасырдағы оғыздардың, қыпшақтардың, ұйғырлардың, татарлардың, бұлғарлардың, шігілдердің, арғулардың тілдері хақында салыстырмалы зерттеулер жасап, ол кітабына «Диуани лұғати'т-түрк», яғни «Түрік диалектілерінің жинағы» атын берді және

содан былайғы уақытта Азияда, оның ішінде Таяу Шығыста, Анадолыда және Балқанда өмір сүріп, түрлі-түрлі аттармен үстемдік еткен мемлекеттер тілінің «түрік тілі» атануына жол ашты.

Ең кең мағынасында түркология – түркі тілдері, әдебиеті, тарихы, өнері, музыкасы туралы зерттеулерді қамтитын ғылым саласы болғанымен, бүгінгі күні бұл термин бәрінен бұрын тілдік зерттеулер үшін қолданылатын хәлге жетті.

Қазіргі қолданыстағы тілдердің бір бөлігі тек өзі жасайтын аймақтың шеңберінде қарастырылғандықтан, бұл тілдердің филологиясы тар аумақты ғана қамтитын зерттеу саласына айналған. Басқа жағынан үңілсек, кейбір тілдердің тарих барысында түрлі географиялық өңірлердегі әр алуан тілдік және мәдени байланыстар ортасында қалыптасқандығын көре аламыз. Түркі тілі (*türk dili*) ең ескі замандардан бері, бір мезгілде Еуразияның бірқатар бөлігінде түрлі тілдермен, мәдениеттермен ықпалдастықта күн кешті; бір жағынан, ол әлгі тілдер мен мәдениеттерді байытса, енді бір жағынан, сол тілдер мен мәдениеттерден керегін ала отырып, биік мәдениет тілі деңгейіне жетті. Қытайша, моңғолша, орысша, арабша, парсыша, грекше, армянша, сербше, албанша, болгарша, французша, немісше, италиянша, ағылшынша секілді әр алуан және кең ауқымды тіл байланыстарына ортақтасқан түркі тілі бұл тілдермен сөз берісіп, сөз алысты. Бұл тұрғыдан алғанда, түркологиялық зерттеулер тек белгілі бір аймақтармен шектелмейді; түркі тілінің мәдени өзара ықпалдастығына кіретін барлық тілдерді қамти отырып, бір шеңбер ішінде жүзеге асырылады. Сондай жағдайда түркология тек түркі тілінің тармақтары қолданылатын елдерді ғана емес, ол тіл тармақтары байланыста болған барлық өңірлерді назарына алатын, үлкен сұранысқа ие ғылым саласы ретінде мойындалады.

Түркология дамыған елдердің бірқатары – түркі тілімен тікелей көршілестік байланысы болған немесе бір мемлекет ішінде жасаған өлкелер. Тікелей көршілестік байланысы жоқ кейбір өлкелерде түркологиялық зерттеулер саяси және экономикалық қызмет үшін аудармашылар даярлау мақсатында қолға алынды. Түркологияның бір ғылым саласы ретінде қалыптасуы Еуропада осыған ұқсас қажеттіліктен басталғандығы көрінеді. Батыс Еуропа елдеріне қарағанда, әсіресе Шығыс Еуропа мен Азияның түркілер қоныстанған маңызды географиялық аймақтарына бақылау жүргізген Ресей империясы және оның бер жағында Кеңестер Одағы түркологияның дамуында аса елеулі орын алды. Ресейдің түркология саласындағы бұл айтулы рөлі әлі жалғасып келеді.

Бастапқы кезеңдерінде түркологияның орталығы Еуропа мен Ресей болса, бүгінгі күні бұл ғылым саласына қатысты зерттеулердің кіндігі түркі тілін қолданатын халықтардың мемлекеттеріне ойысты. Кеңестер Одағы дәуірінен бері, Ресейдегі көптеген орталықтан басқа, оның құрамына кірген Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Татарстан, Чувашстан елдерінде түркологиялық зерттеулер молынан жинақталды. Түркиядағы түркологияның бастауына да түркі әлемінің әртүрлі бөлігінен келген түркологтар маңызды үлес қосты. 1990 жылдан кейін бұл елдердегі түркология білімі мен зерттеулері қарқынды жалғасын тапты.

Күллі Еуразияда мыңдаған түркологтар өздерін түркологиялық зерттеулерге жүгіндіріп, өмірлерін осы ғылым саласына жұмсады. Бірі дүниеден озған, бірі арамызда бар осы түркологтарды таныту, олардың зерттеулері жайында мәлімет беру үшін қазірге дейін түрлі кітаптар жарық көрді. Ресей түркологтары туралы Кононовтың 1974 жылы Мәскеуде басылған «Отандық түркологтардың биобиблиографиялық сөздігі» («Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов») еңбегі мен оның толықтырылған екінші басылымы салаға қосылған маңызды үлес болды. Түркияда Хасан Ереннің 1989 жылы Түрік тіл қоғамы жариялаған «Түрік ғылыми сөздігі I. Шетелдік түркологтар» («*Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*») атты шығармасында 157 түрколог пен олардың зерттеулері жөнінде айтылған.

Түркологтарға қатысты ең толымды зерттеулер ТҮРКСОЙ тарапынан сериялы

түрде жарық көре бастады. Идея авторы және жобаның бас үйлестірушісі ТҮРКСОЙ ұйымының Бас хатшысы проф. Дүйсен Қасейінов болған бұл серияның тұңғыш кітабы «Еуразия түркологтарының сөздігі. I том. 1-кітап. Ресей түркологтары (XX ғасыр)» («Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt - 1. Kitap Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)») деген атпен (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, XIV+428 s.) жарық көрсе, екіншісі «Еуразия түркологтарының сөздігі. I том. 2-кітап. Ресей түркологтары (XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басы)» («Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt - 2. Kitap Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Başı)») деген атпен (Türk Tarih Yayınları, Ankara 2012, XIII+482 s.) басылып шықты.

Ресей түркологтарын танытқан алғашқы екі кітаптан соң, Қазақстан мен Қырғызстан түркологтарына арналған үшінші кітапты биыл, яғни 2020 жылы ТҮРКСОЙ және Түрік тарих қоғамы бірлесіп шығарды. Серияның II томы саналатын «Қазақстан пен Қырғызстан түркологтары» деп аталатын бұл кітапты тарих ғылымдарының докторлары, профессорлар А.А.Колесников, И.Кемалоглы, Д.А.Махат, А.С.Мұсағалиева, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент А.И.Пилев баспаға әзірледі.

Сөздік авторлары бұл томда «түркология» терминінің мағынасын кеңейтіп, оған тілшілермен қоса, тарихшыларды, әдебиетшілерді, археологтарды және социологтарды қосқан. Еңбекте Қазақстаннан – 204, Қырғызстаннан – 166, барлығы 370 түркологтың өмірлері мен зерттеулеріне қатысты мәліметтер ұсынылған. Жобаның бастапқы екі кітабындағы секілді, бұл томға ең кемі магистерлік дәрежесі және ең аз дегенде бір кітабы бар зерттеушілер енгізілген: бұлардың бір бөлігі Кеңестер Одағы дәуірінде, басқалары 1990 жылдан кейін түркология бойынша білім алған зерттеушілерді құрайды.

Еңбекке енгізілген ғалымдардың жас шамалары, кәсіби тәжірибелері, мамандық салалары әртүрлі. Сөздікте 1920 жылы туған, қазақ тілінің тарихи мәтіндеріндегі көне сөздерге дейін зерттеулер жасаған Рәбиға Ғалиқызы Сыздықова мен оның шәкірттері саналатын зерттеушілерге, сондай-ақ көк түрік жазулары, қырғыз дастандары мен қырғыз тілінің бастаулары жөнінде кең ауқымды еңбектер ұсынған, 1982 жылы туған жас қырғыз түркологы Нұрдин Үсеевке де орын берілген. Әртүрлі жастағы ғалымдардың түркологияға қосқан үлесі туралы туралы мағлұмат жинақталған бұл еңбектің осы саладағы олқылықтың орнын толтыруға елеулі үлес қосатыны анық.

Әсіресе соңғы жылдары Қазақстан мен Қырғызстаннан докторантурада оқу үшін Түркияға келіп, білімдерін жетілдірген зерттеушілердің саны артты. Бұлардың бірқатары сөздікке енгізілген болар, ал салыстырмалы түрде жас зерттеушілер жаңа басылымдарда немесе жоба аясындағы өзге томдарда өз орындарын табады деген жоспар бар. Мұндай ауқымды еңбекті әзірлеудің қиын екендігі белгілі. «Кіріспе сөз» бөлімінде кейбір түркологтар туралы ақпараттың қол жетімді еместігі жөнінде айтылған. Сондықтан әртүрлі себеппен бұл томға кірмей қалған түркологтардың екінші басылымға енгізілу мүмкіндігі бар екендігі түсінікті.

Жобаның Ресей түркологтарынан соң Қазақстан мен Қырғызстан тараптарына жол тартуы – өте дұрыс таңдау. Себебі кітапқа кірген көптеген ғалымдардан көрініп тұрғандай, Қазақстан мен Қырғызстан түркологиясы кеңестік түркология дәстүрі аясында дамыған. Оның үстіне, VI-VIII ғасырларда өмір сүрген Көк түрік қағандығының билік жүргізген географиялық ең үлкен бөлігі бүгінгі Қазақ мемлекеті шекарасының ішінде орналасқан. Бұл жобаның алдымыздағы жылдары Еуразияның басқа өлкелеріндегі түркологтарды да қамтып, жалғасын табатынын білеміз.

ТҮРКСОЙДЫҢ бастамасына айналған «Еуразия түркологтарының сөздігі» («Avrasya Türkologları Sözlüğü») сериялық үлгіде жарық көрген мұндай еңбектердің алғашқы үлгісі болуымен де өте құнды. Серияда түркі тектес түркологтармен қатар, Ресей түркологтарына да орын берілуі біздің есімізге екі нәрсені салады: бір-бірімен жүздеген жылдар бойы қоян-қолтық қатар өмір сүрген, экономикалық, мәдени, ғылыми байланыстар

нәтижесінде көптеген ортақ жайттары қалыптасқан орыс және түркі халықтарының тарихы мен тілдері бірлесе зерттелуі тиіс. Сол себепті Ресей және түркі халықтары арасындағы ғылыми ынтымақтастықтың ең маңдайалды саласы түркология болып келді. Ғасырларға созылған көршілік байланыстардың туыстық қатынастарға ұласуында, бұл халықтардың бірін-бірімен жақсы түсіністік табуында түркологияның қосқан үлесін жоққа шығаруға болмайды.

Халықаралық ұйым ретінде ТҮРКСОЙ бағзыдан бері бүкіл Еуразияны қоныстанған түркі халықтарының көңіл жарастығы мен бауырластығын күшейтуге, ортақ түркі мәдениетінің келешек ұрпақтарға жетуі мен әлемге танылуы жолында қызмет етіп келеді. Бұл – қасиетті парыз. Ол Түркі Кеңесі және оған байланысқан басқа халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық орнатқан. Түрік тарих қоғамымен бірге әзірленген «Еуразия түркологтарының сөздігі» («Avrasya Türkologları Sözlüğü») ТҮРКСОЙ-дың Түркиядағы ғылыми және мәдени құрылымдармен белсенді байланысын көрсетуі тұрғысынан маңызды. Осы ретте ТҮРКСОЙ-дың «Шетелдік түркологтар сөздігі» жобасының алда күтілетін томдарын даярлау үшін Түрік тіл қоғамының ынтымақтастыққа әзір екенін білдіргім келеді.

«Еуразия түркологтары» жобасы идеясының авторы және жобаның бас үйлестірушісі проф. Дүйсен Қасейіновпен бірге, алғашқы үш кітаптың жарық көруіне атсалысқан әр азаматты бұл жетістіктерімен құттықтаймын.